

KISS VIKTOR

A MEGVALÓSULT KELET-EURÓPA
AVAGY MIÉRT „MENTHETETLENÜL” ELLENTMONDÁSOS
A LIBERALIZMUS A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN
RÉGIÓNKBAN

A kelet-európai liberálisok¹ a rendszerváltást követően sajátos szerepzevarba kerültek, sajátos szituációval találták szembe magukat: a régió társadalmi egy csapásra a „boldog nyugat” egyenrangúnak nyilvánított szereplőivé váltak. Ez a deklaráció azonban éppen az áhított „boldogságot” nem hozta el, amit konkrétan ugyan senki nem ígért nekik, de mégis reménykedtek benne e társadalmak tagjai.

Két párhuzamos folyamatnak lehettünk tanúi, amelyeket gyakorta szokás összekeverni. Egyrészt a gazdasági szerkezetváltás, a nyugatos-neoliberális ideológia által vezérelt „társadalmi szanálás” folyamata, amelyben a liberális progresszió aktív szerepet vállalt. A rendszerváltást követően visszaesett ezen országok gazdasági teljesítménye, csökkentek a reáljövedelmek, megugrott az infláció, s olyan jelenségekkel kellett megbarátkoznia a régió lakosságának, mint a munkanélküliség, a hajléktalanság, vagy az egyre könnyörtelenebb verseny. Másrészt jelen volt a világgazdasági környezet korábban kódolt, ám a bipoláris világrend idején politikailag tompított tendenciáinak és válságjelen-

¹ Kelet-Európán jelen tanulmányunkban azt a történelmi régiót értjük, amely Németország keleti területeitől Oroszország középső részéig a kapitalizálódás folyamatában a XIX. századtól torz és féloldalas formában vett részt. Lendvai L. Ferenc: Közép-Európa-koncepciók. p. 10.

ségeinek „beérkezése” is, amelyhez a szabadelvű politika passzív, alkalmazkodó módon viszonyult. „A Berlini Fal leomlása óta eltelt tíz évben Kelet-Európa nemcsak a kommunista jelszavakat utasította el és nemcsak az állami vállalatokat privatizálta, megteremtve közben a saját fináncoligarchiáját. Kelet-Európa a világ kapitalista gazdaságának részévé is vált – új perifériájává. A perifériális gazdaság összes hagyományos vonása jelen van” – mondja Boris Kagarlickij, aki a liberálisok történelmi helyzetre érzéketlenségének legismertebb bírálója. „Az adósság-függőség, ami már a kommunista rezsimek számára is komoly problémává vált a nyolcvanas években, gyorsan növekedett a kilencvenes években, akkor, amikor liberálisok váltották fel a kommunistákat. Egyre nagyobb méreteket öltött a függőség a külföldi piacoktól és technológiától, az informális gazdaság kiterjedt. A tökehiány, az elavult eszközök modernizációjának növekvő igénye következtében általános problémává vált a régió összes gazdaságában.”² *A hazai liberalizmus ideológiai válsága ebben a kettős környezetben alakul ki, s nem utolsósorban oka, hogy az új demokráciák politikai elitje nem tisztázta a kétféle problematika egymáshoz való viszonyát, ami a sikeres politika kulcsa lenne Kelet-Európában.*

Az euroatlanti integráció „sikeres lezárulása” után nem szokás számot vetni a kelet-európai társadalmak végzetes problémáival, a kulturális, anyagi, nemzeti-faji és demokratikus kettészakadottság riasztó tényeivel. A szegénységet is felülmúló szegénységgel és nyomorúsággal. Ezeket mára már csak „publicisztikai szinten” szokás emlegetni, s a társadalomtudományok nem hajlandók kellő komolysággal kezelni őket, azt mondva, hogy ezek csupán az átmenet folyamatából itt maradt „negatív tényezők”, amelyeket az idő (no meg az Unio forrásai) kiküszöbölnék majd. Mindez nyilvánvalóan nem igaz, s annak a liberális ideológiának következménye csupán, amely a hatalmi eliteket másfél évtizede legitimálja. És amelynek része az a nézet, hogy az „átmenet árát” megfizetve, a „szűk esztendőket” átvészelve ezekre senki se fog emlékezni majd. Nem szokás számot vetni azzal a ténnyel, hogy éppen ez az ideologikus gondolat „szervezte” a régió politikai közgondolkodását is és hagyott rajta kitörölhetetlen nyomokat – a jövő nevében feláldozva minduntalan az aktuális jelent körülbelül a nyolcvanas évek elejétől, majd megújuló erővel a rendszerváltás szabadelvű politikája által.

A fennálló politikai kurzus legitimációs alapvetésévé vált ugyanis az a megközelítés, hogy a rendszerváltást ideológiai-mentális-világnézeti fordulatnak kell követnie, ezért az erre képtelennek bizonyuló polgárok érdeke politikailag nem artikulálható legitim módon. A „szélsőségesnek” minősítés ezért Kelet-Európában nem a hagyományos „fasiszta”, vagy „sztálinista” politikai

² Kagarlickij Borisz: Út a fogyasztáshoz. Eszmélet, 46. p. 5.

kategóriákat jelenti (több országban a legnagyobb pártok is minden gond nélkül illeszthettek ilyen elemeket politikájukba), hanem viszonykategóriává válik, s azokat jelenti, akik nem hajlandók elfogadni ennek a fordulatnak a tartalmát, vagy szükségességét. Csurka István sem a kommunistákat, hanem a rendszerváltást levezérlő „liberálbolshevikokat” gyűlöli, s talán egyszer érdemes eljátszanunk azzal a tragikomikus gondolattal, hogy a szocialisták vezető garitúrája miért veri szerinte messze gonoszságban és elvetemültségben Lenint, vagy Rákosit.

A kelet-európai liberális politikához kritikusan viszonyuló szakirodalom általában két tényezőt szokott kiemelni ebben a kérdéskörben. *Ezekben közös, hogy a régió szabadelvű gondolkodását azonosítja az új társadalmakat létrehozó teleologikus mozzanattal, így az új valóság visszásságaiban egyes liberális tételek hamisságát, tévességét véli kimutatni és fordítva.*

Az egyik gondolatmenet a „tranzitológia-kritika” gyűjtőfogalmával foglалható össze, s lényege azon állítás, amely szerint hibás volt a szabadelvűeknek azon feltételezése, hogy a rendszerváltások szükségszerűen a liberális demokráciák kiépítését célozták – hogy a régió külső kényszerek hatására feladta saját alternatíváit³. A „demokratizálódást” feltétlen értéknek tételezték, csak éppen elfelejtettek ennek pontos tartalmáról társadalmi konszenzust követelni – arról azonban sokkal többet beszéltek, hogyan „mélyülhetnek el” ezek idővel. A kritikusok szerint tévesen. Hiszen a volt szocialista országok inkább élték meg az új játékszabályokat „válsághárító reformdiktatúrákként”, mintsem valódi demokratikus fejlődésként. A liberalizmus pedig nem tett mást, mint a térség szabadságvágyával „visszaélve” magára vállalta ennek képviselőjét, egyszersmind erőszakosan kiharcolta magának, hogy ennek a szabadságnak a pozitív tartalmát megfogalmazhassa, akár a társadalmak ellenkezése dacára is. Etienne Balibar például, aki ennek a megközelítésnek talán legnevesebb képviselője, remekül emeli ki könyvében⁴, hogy a kommunista rendszer utolsó évtizedeiben hazánkban (de a régió más országaiban is) valódi polgárosodási és kapitalizálódási folyamatok indultak meg szervesen a társadalom mélyrétegeiben, amelyek egy idő után ténylegesen találkozhattak volna a szélesebb tömegek növekvő szabadságigényével. Ezzel szemben éppen a liberális elitek voltak azok, amelyek saját „írásztal mellett” megtervezett koncepcióikat ezekre az országokra erőltették, az önvédelem és a kezdeményezés minden lehetőségét elvéve azok polgáraitól. S a „konzervatív ellenforradalom” (amely számtalan formában van jelen a mindennapoktól az autoriter politikai erőig – persze

3 Lomax, Bill: A tranzitológia válsága. In Rendszerváltás és társadalomkritika: tanulmányok a kelet-európai átalakulás történetéből. p. 200.

4 Balibar, Etienne: We, the people of Europe? Reflections on transnational citizenship. p. 192.

önismeretileg igen alacsony fokon állva) ebben az értelemben nem köszönhető másnak, mint hogy ezen elitek annyira meggyűlöltek Marxot, hogy mindent elfelejtettek, amit tőle tanultak hajdanán.

A másik megközelítés pedig a „neoliberális-ellenes” érvrendszerekben kristályosodik ki leginkább, s úgy véli, a kelet-európai rendszerváltások során nem történt más, mintsem az Egyesült Államok érdekszférájába került át a régió, egy egypólusúvá váló világban, s a liberálisok ideológiája mindenképpen a main stream „amerikai államideológia” mentén szerveződik, viszonyuljon bár ehhez kritikátlanul, vagy passzívan⁵. Ennek a nézetnek legfőbb bizonyítéka talán abban mutatkozhat meg, hogy a régió egyetlen országában sem jött létre Amerika-ellenes liberalizmus, s jelen fogalmaink szerint még ezt elképzelni is abszurditás volna.

A liberalizmus baloldali kritikája Kelet-Európában (a jobboldali meg ennek vulgarizált és feltupírozott válfaja csak) azonban általában nem számol azzal a paradox helyzettel, hogy maga a központi legitimációs ideológia és a liberális politikai és szellemi körök ideológiája az új demokráciákban jobbra nem esik egybe. A „szép, új világ” kritikátlan legitimációs ideológiáját pedig éppen úgy szolgálhatják egyazon liberális dogmák, gondolatok és alapvetések, amelyek másszor egy kritikus, idealisztikus és haladó világkép megkonstruálását segítik. *Egyszer a fennálló és megváltoztathatatlan „globális világ” védelmező ideológiájaként jelennek meg, amelynek a régió is része* (példának okáért a nemzetközi terrorizmus ellenes harc, vagy a piaci korlátok lebontásának nevében van minden úgy nálunk is, ahogy van: az alacsony bérektől az amerikai függésig), *másszor egy elérendő vízió formáját öltik, amely egy megváltoztatható „rögvalóság” szempontjából kívánatos utópia is egyben.* Egyszer a „status quo” doktrínája az eredmény, másszor pedig a „radikális reform” irányvonala. S a kelet-európai liberalizmus válsága mindig annál élesebben jelenik meg, e két szélső pólus minél távolabb kerül egymástól.

Mindennek hatására egy általános gondolati válság képe rajzolódik ki előttrünk, amelynek három döntő eleme van:

1. Történeti válság: a régió szabadelvű gondolkodása nem képes számot vetni azzal a helyzettel, hogy egyszerre a lebontott államszocializmus és a kifejlődött félperiféria válságával kell szembenéznie. Mindez kiegészül a liberalizmus globális válságával.

2. Transzcendentális válság: gondoljunk arra, hogy újabban hadat üzentek a hagyományos női szerepnek, miközben a nők egyenlővé tételének kísér-

⁵ Valki László: A neokonok. ÉS, 47. évf. 38.

lete széttöri azokat a társadalmi önvédelmi stratégiákat, amelyek a nyomorból és évszázados tradíciókból erednek. Az autoriter férfiszerp a megélhetés és érzelmek biztonságát kínálhatja a nőnek egy olyan társadalomban, ahol az individualitás felvállalása túl nagy kockázattal jár. Ráadásul ennek felrúgása nyílt támadás a család és a kiépült életstratégiák ellen is, anélkül, hogy ennek következményeivel számot vetne. Így „külső” mércék, mint a szolidaritás, a vallás, az egyenlőség stb. nevében a kritika könnyű prédájává válhat.

3. Immanens válság: a liberálisok rendszerváltás során kiépült ideológiai doktrinája nemcsak számtalan esetben ellentétes a társadalom valódi ideológiai folyamataival (és lehetséges következményeiben támadható), hanem az elmélet belső szerkezetéből adódóan az események előre haladása során egyre kevésbé képes adekvát feleletet nyújtani a felmerülő problémákra.

Jelen tanulmányunkban a felvetődő kérdések sokaságából csupán egyiknek a vizsgálatára szorítkozhatunk: milyen következményekkel járt az, hogy a kelet-európai liberális gondolkodásban az „import” gondolata az átmenet politikai harcaiban központi szerepet vívott ki magának. Hogyan vezetett ez annak a „nyomorúságosan torz” ideológiai viszonyrendszernek az újjászületéséhez, amelynek éppen felszámolását remélték.

A LIBERALIZMUS VÁLSÁGA

Napjainkra végzetesen kiéleződni látszik a rendszert legitimáló ideológia belső meghasonlása. A felszínen a „sikeres” integráció, a nyugatosodás, a szabadság és a liberális értékek sikerpropagandája folyik, letagadhatatlan részigazságokkal és egyoldalú „mérőszámokkal”. A „magas GDP” kifejezés úgy válik a mindennapunk részévé, mint az EU, vagy a NATO betűszavak: nem tudjuk pontosan mi az, de tudjuk róla, hogy „jó”. Másrésről azonban a liberális értelmiség soraiiban tetőfokára hág a kiábrándulás, a nosztalgicizmus, a meghasonlás. A sikeres liberális politikát sokan a „késő-kádári rétegekkel” való kiegyezéstől féltették, eközben nem vették észre, hogy az átmenet folyamán elsősorban nem is céljaik, vagy morális pozícióik lettek oda, mintsem illúzióik. S elegendő, ha ennek érzékeltetésére csak a három legfontosabbat emeljük ki ezen a helyen.

A liberálisoknak Kelet-Európában rá kellett ébredniük, hogy az átkos évtizedekben áhított szabadság nem ugyanaz, mint a „kapitalista szabadság” – a

*létező kapitalizmus világa*⁶. Ami 1989 előtt a szocializmus kritikájaként a nyugatról „elálmétkodtató” dolgok sokaságaként jelent meg, arról kiderült, hogy csak a nyugati világgal együtt kapható meg. A bécsi bevásárlóközpontok bősége (és az a fajta bősége) csak egy olyan társadalomban lehetséges, ahol (persze különböző „megjelenési formában”) koldusok vannak a híd alatt, bevándorlók a hivatal előtt és szegények a szupermarketeken kívül. Mondhatnánk: a létezett szocializmus talán jobban járt volna saját fennmaradásának szempontjából, ha őszintén és nyíltan bemutatja a nyugati világot, hiszen akkor nem megbuktatásának árán kellett volna ráébrednünk, hogy a kerítések a „Lajtán túl” sincsenek kolbászból.

A liberálisoknak szembesülniük kellett azzal, hogy a liberális politika is politika – s nem tartható a tisztaságra, intellektuális fölényre, különlegességre és humanizmusra építő arisztokratikus „párttudat”, vagy „küldetéstudat” mert túl gyakran van ahhoz „másról is szó”. Komoly problémát jelentett az a tény is, hogy a szélesebb tömegekben nem (csak) a politikai rendszer vesztette el a legitimitását, de a politikával szembeni bizalom hagyott elsősorban alább. Nem a szocializmusból, hanem Kádáról ábrándultak ki. S azok, akik a „rendszerváltás” ígéreteinek megvalósítását tűzték zászlajukra, először is nem az új világgal, hanem a saját szerepükkel kapcsolatos bizalmi problémákkal találták magukat szembe – amint elmúlt a Nagy Imre temetés figyelemelterelő pátosza és megalkult az első szabad választásokat követő kormány. Ezt a jelenséget „paternalizmusként” szokták beazonosítani – nem igazán pontosan. Az úgynevezett paternalista rendszert le lehetett váltani egy kisebb államot eltartó, státuszgaranciákat és ingyen ebédet nem nyújtó liberálisra, mert a valódi kérdés az volt: a paternalista politika és a liberális politika a társadalom számára hogyan nem lesz egyaránt „mégiscsak politika, még ha állítólag más formában is”. Arról van szó, hogy be kellett (volna) bizonyítani az utóbbi „felsőbbiségét”, ami nem volt egyszerű a gazdasági szerkezetváltás és a vadkelet időszakában. Ráadásul ez egy „eredeti status quo-felhalmozás” szakaszában lévő polgári demokráciában eléggé baljós feladatnak látszott. És nem csak a civil társadalom és a „megfelelő” politikai kultúra hiányából kifolyólag. Hanem mert az új „liberális” politikai rendszernek – éppen saját visszasságai okán – antiliberális elvárásokkal kellett szembenéznie – a „kialkudott forradalom tényéből”, amely az elitek számára a „megtollasodó átmenetet” hozta – a társadalmak igazságérzete a „könnyű álom” követelését vezette le, némileg joggal.

⁶ Kagarlickij Uo.

⁷ Ez ügyben talán Nádas Péter és Kis János vitája a legtanulságosabb a D209 ügy kapcsán, amely az ÉS hasábjain zajlott. Ez a diskurzus szülte Kis könyvét az átmenet feldolgozására tett kísérlet képpen. A politika mint erkölcsi probléma: Vita Kis János könyvéről, Beszélő, 2004. július-augusztus

Végül az újdonsült kapitalista országoknak meg kellett tanulniuk, hogy az átmenet illúziói a várt módon nyugaton sem léteznek, a jobb életet, a centrum-országok magas fogyasztói színvonalát, az választható életmódok túlkínálatát a fejlett tőkés államokban sem garantálják a szabadság, a demokrácia és az individualizmus nevében, maximum csak hivatkoznak utóbbiakra, ha éppen „lehetőségek”. A legitimációs ideológia és politikai ideológia „külön mozgását” saját bőrükön tapasztalták meg a régió „ellenzéki-demokratikus gondolkodói”⁸. A hatalmas nyomás alatt tartott liberális politika pedig Kelet-Európában sem reagálhatott másként, mint rendszerváltáskori önmagának burkolt és permanens reformjával; hiszen az új rendszert legitimáló világnézet, amelynek ő alkotta meg, propagálta és tette „természet adtvá” legfőbb téziseit ennél többet nem engedett számára. A fordulat után felfedezett „alapproblémák” – amelyek közül a három legfontosabbat számba is vettük – nem vezethettek a liberalizmus radikális és gyors revíziójához. Ez a szűk mozgástér eredményezte azután, hogy a liberalizmus „problematikussága”, az ancient regime-ből hozott torzulások és válságok is „kiteljesedhettek”.

A „MEGKÉSETTSÉG CSAPDÁJA”

Mindennek talán nem is lehetett volna más következménye, mint hogy a politikai elitek cinikussá, a liberális elitek kiábrándulttá, a társadalom tagjai pedig apolitikussá, anti-polgárrá váltak. Az új társadalmak politikai rendszerei a csalódás demokráciái, ahol a negatív kampányok, az érzelmekre apelláló biztos kártyák (kisebbség, kommunista, vallás stb.), és a megalázóan alacsony áron megvásárolt szavazatok uralkodnak, rapszodikus választási és értékelhetetlen „civil” részvétel, magas korrupció és elit-ellenesség mellett. Ami létrejött: a „liberális” Kelet-Európa, amely a régió liberálisainak baklövéséből és ábrándjaiból sem engedhet jottányit sem.

A hazai liberalizmus ebben az értelemben is Kelet-Európa állatorvosi lovának tekinthető. *Kelet-Európa liberálisai ugyanis az elmúlt két évszázadban egy sajátos gondolkodási szerkezet ideológiai és kulturális örökösei, amely idővel cselekvési attitűddé, lelki habitussá válik, s leghűebb kifejeződése annak a történelmi problematikának, amellyel minden térségbéli eszmerendszernek számolnia kell. A liberálisok tévedése a rendszerváltás során az volt, hogy úgy vélekedtek róla: ez egyszer, az elmúlt százötven évben először figyelmen kívül hagyhatják azt, képviselőit pusztá „szellemi elődnek” deklarálva.*

⁸ Faragó Béla: Nyugati liberális szemmel című könyvében már a nyolcvanas évek közepén megjósolta ezt a jelenséget. Faragó Béla: Nyugati liberális szemmel. p. 10.

A „megkésettség traumája” az 1989-es fordulatot követően (a rendszer baloldali kritikusaiknak köszönhetően bizonyos körökben már korábban is) társadalomtudományi közhellyé válik. Olyan eszmetörténeti torzulásként szokás emlegetni, amelynek bemutatásával könnyedén leleplezhető a létező szocializmus felemás fejlődése, no meg a fordulat utáni populista-jobboldali kurzus kultúrharca egyaránt. Nem csoda, ha a nyolcvanas évek liberálisai tartást merítettek ebből a „kelet-európai nyomorúságot” felülnézetből szemlélő elgondolásból, ahogyan az sem, hogy a kilencvenes évek elején a jobboldali kurzust horthysta restaurációval éppen ebből a nézőpontból vádló „demokratikus charta” tudta reorganizálni a libertáriánus oldalt – napjainkig utoljára. A „megkésettség traumáját” felismerő és attól megszabadulni vágyó gondolatban mindig volt valami romanticizmus, az ellenzékiesség és odamondás látszata, a szabadság, a modernség lehetségeségének bizonyítéka, hiszen ahogyan az elmúlt rendszer „felsőbbségének” és „különlegességének” tétele szétzúzható volt általa, úgy hatásos fegyvernek bizonyulhatott mindazok ellen is, akik a „kialkudott forradalom” során nem voltak eléggé megalkuvók, akik másként akartak gondolkodni, mint ahogyan a „szabadság új korszakában” azt kell. Persze ezáltal ez a megközelítés hozzá is láncolta magát foglyához. Hiszen éppen a „megkésettség traumájának” bizonyítékát látták minden másként gondolkodásban az újkapitalizmus apológéái. Az új világ ugyanis éppen azt hirdette magáról, hogy egyetlen csapásra behozta a történelmi lemaradást (vagy hogy arról a hagyományos értelemben felesleges beszélni – „lemaradásunk” már nem a megkésettségből ered), az integráció, globalizáció, csatlakozás és harmonizáció különböző jelszavai mögött mindig egyetlen rejtett feltételezés húzódott meg: hogy ezek egyszersmind tiszta lapot is teremtenek Kelet-Európa számára a múlt hibáival szemben. A létező szocializmussal történő szakítás ideológiailag a valóság diszkontinuitásának tételévé vulgarizálódott, s ez az elemi tétel a maga elemi hibájával – mint tanulmányunkban látni fogjuk – maga sem más, mint a „megkésettség traumájának” mellékhatása.

A „szakítás” nem egyszerűen divatos jelszó volt a régió számára, a liberális elitek elemi szükséglete húzódott meg mögötte, hogy az újrakezdést alternatívamentesként ábrázolják. Hogy ne így legyen, ahhoz túl kevés elképzelésük és túl nagy küldetéstudatuk volt a jövőt illetően. Minden olyan „előzmény” belekerült a kalapba, amelyre rányomhatták a kalandorság és az élcsapat tudat, vagy a „modernizációs jakobinizmus” bélyegét. A régióval szembeni empátia és a cizellált elemzés hiányát jelenti azonban, hogy éppen a bolsevizmus legfőbb kritikusi felejtik el oly sokszor, hogy ugyan valóban „felidézhetnénk a megkésettség olyasfajta traumáját, amely a gyorsítást a külföldi minták másolása útján képzelte el”, de *csak* ezzel éppen a régió problematikájának össze-

tettségét nem érthetjük meg. Hiszen nem csak a baloldalra és nem csak a szocialistákra jellemző mindez. A kelet-európai „mucoaiságból” az örök kulturális lemaradottságból, amely egyszerre oka és következménye a megkésettségnek, minden politikai oldalon voltak akik menekülés gyanánt messzire tekintettek. „Ennek a mindig másfajta minták másolásának is kétszáz éves hagyománya van. Párizsra vessétek. Aztán Manchester a példa. Aztán – múlt század második fele – Németország. Bismarck. Marad az angolszász affinitás, keveredik holland-szász ingerekkel, s aztán – a harmincas évek – Olaszország! Megint Németország. Esküszik ki-ki a magáéra. 1949 után száznyolcvan fokos fordulat – s eközben minden minta más berendezkedés, másfajta termelészervezés, más értékrendszer. Az iránytű olyan kilengéseket mutat, hogy ebbe a hajóskapitányok is belezavarodnak. Lehet-e csodálkozni azon, hogy a matrózok nyári ruha mellett téli öltözéket őriznek a fiókban, ki tudja milyen időt, vagy szelet hoz a holnap.”⁹ S Papp Zsoltnak igaza van: ideológiákat megvalósulásuk alapján számon tartani nálunk azért nagyon bajos, mert valójában (sokszor szerencsére) még gyökeret verni sem volt idejük, nemhogy megmértetni. S gondolkodásmódok „következményét” összekeverni „eredményeikkel” mégiscsak badarság, bárha előbbieket ugyanolyan szigorú elbírálás alá kell eszenek.

Nem is beszélve arról, hogy a „megkésettség traumája” nem önmagában a minták keresését jelenti, hanem azt a módot, ahogyan ezt a mintakeresést megideologizálták, ahogyan más ideológiákba beépül, azok háttérben munkálkodik. Természetesen a rendszerváltás híveinek, s az azt levezénylő liberálisoknak nem az a legfőbb hibája, hogy felhívták a figyelmet az „elmaradottság traumájának” súlyos következményeire. Sokkalta inkább az, hogy minden olyan ideológiát, amely valaha „létezett” térségünkben, minden olyan gondolatot, amely valaha a valósággá válás esélyét hordozta „aktuálpolitikai értelemben”, egyszer, s mindenkorra megbélyegeznek, alacsonyabb rendűnek és eleve hibásnak minősítenek. A nyugat releváns ideológiáiról, a fejlett kapitalista országok és a „demokratikus” világ letagadhatatlan és fontos eszmerendszeréről, kulturális teljesítményeiről egyszerűen kijelentik, hogy azok térségünkben csak bajt hozhatnak, azoknak kelet-európai interpretációja lehetséges ugyan, de éppen „forrásvidéküktől” taszítanak bennünket egyre távolabb és távolabb. Ez a „hadjárat” idehaza talán Jászi „bolsevizáló lélekről” szóló tanulmányával kezdődött, amelynek alaptéziseit a létező szocializmus alatt is érvényben hagyták, s egyik központi eleme volt a fordulat utáni úgynevezett „polgári radikalizmus-renezánsznak”. Jelesül annak a megközelítésnek, amely a társadalom és a tények könyörtelen kritikája helyett kritikákat és programokat minősít morális, vagy pszichés melléfogásnak. A szovjet típusú rendszer „zsákutcás

⁹ Papp Zsolt: Kormetszetek, p. 130.

modernizációként” jelent meg – persze ebben az értelemben. Hovatovább: a liberális kritikában, amellyel a „létezett szocializmust” illetik maga a modernizáció, mint gondolkodásmód jelenik meg az elmaradottság leküzdésének legkritikusabb útjaként, amelynek vezéralakja Rákosi és Sztálin. Karikatúrája pedig Kádár, Hruscsov és Brezsnyev.

A „modernizátorok” – mondják – a mintaszituáció valamely idealizált képét teszik meg elérendő elemként, ennek nevében állítják fel a fejlődés rész-céljait, így a folyamat szükségszerűen egyoldalú lesz. Ráadásul, amit elérendően tételeznek, az évtizedek múltán már nem is lesz a helyén. A „modernizáló baloldal” (hosszú története van annak, hogy ez a szókapcsolat miért forrt egybe régióinkban) vagy voluntarista, vagy utópista. Kulturális forradalommal, erőszakos iparosítással, munkásosztály kreálással, eocen-programmal, a nyugat makrogazdasági lekörözésének ábrándjával, amely tettek negatív oldalait elhomályosítja egy elidegenedés és kizsákmányolás mentes jövő víziója. S vele szemben sem állhat más, mint egy olyan jobboldal, amely provinciális, vagy ami még tragikusabb, alkalom adtán reakciós és „forradalmi”. (Azzal a különbséggel, hogy az áhított mintát saját múltunkból hozza vissza.) S az oly hevesen kritizált jelenség hatására a (nem éppen autentikus) „Jászi-modell” újra felhasználható: a „marxizmus” csak ilyen formában létezik, aki tehát marxista (esetleg baloldali, s ebben a vádban bizony osztozik Orbán és Funar, Seressel és a jobboldali szocdemekkel) az vagy a szörnyű rendszer totális támogatója, vagy az annak bűneit „zárójelbe tévő” álláspontot vallja. Vagy esetleg ezek között valahol félúton kell elhelyezkednie, egy mindent elhomályosító „felzárkózási-forradalmi vágó” nevében.

Persze a modernizáció túlhajtásának, mint jellemző hibának valóban sajátos kottája volt Kelet-Európában a baloldalon. Nem szabad elfelejteni azonban, hogy a folyamatok a jobboldali reakciós politika ellenreakcióiként játszódtak le, ami akkoriban éppen kontinens szerte regnált. „Ilyen körülmények közepette az iparosodást és a nagyipari munkásságot központba állító szocialista ideológia a századelő radikális értelmiségi csoportjaira a megváltás erejével hatott. A feudális maradványok radikális eltakarítását, a megkésett gazdasági fejlődés gyorsított behozását látták vele megvalósulni. Nem véletlen, hogy ahol a nyugati kihívás legerősebben érződött és ahol a legnagyobb volt az iparosodás elmaradása, ott radikalizálódott legerősebben a szocialista eszme, az értelmiségiek aránya pedig ott volt legnagyobb a mozgalomban. Például Olaszországban a századfordulóig.”¹⁰ S az októberi forradalom példája egyértelművé teszi a liberálisok számára, hogy a küldetésstudat (a múlt, vagy a jövő nevében), a nyugati minták illetén vonzereje egyenesen vezet el az antiliberális társadalmi formákhoz és a megbo-

¹⁰ Pokol Béla: Politikai reform és modernizáció. p. 21.

csáthatatlan bűnökhöz. Hogy azután válogatás nélkül ugyanezt a vádiratot fogalmazhassák meg az újjáéledő nacionalizmus, konzervativizmus és baloldaliság valamennyi hívével szemben. „Retrográd bolsevikoknak” bélyegezve őket, akik elmúlt időket akarnak visszaerőltetni.

A rendszerváltás utáni liberalizmus egyik sajátossága, hogy ugyanazokkal az érvekkel támadja a baloldalt és a jobboldalt is, s ha ennek politikai motivációi nem is képezhetik jelen írásunk tárgyát, elméletileg a közös pont minden bizonnyal a már említett „felzárkózás csapdája” elleni harc. Ezzel magyarázható, hogy a rendszerváltás utáni kelet-európai liberalizmus számára egyetlen kérdés adódik mindebből: ki lehet az, aki mindezen felül tud emelkedni, s a globális liberális korszellem mintha túl könnyű válaszokat kínálna erre a felvetésre.

VILÁGNÉZET ÉS IDEOLÓGIA

A liberalizmus legnagyobb illúziója Kelet-Európában az volt, hogy a rendszerváltások során kikerülhető az „elmaradottság csapdája”, hogy az átmenet patetikus és protest jellege, a nyugat bekebelező és segítő szándéka lehetőséget teremt arra, hogy a történelmi értelemben vett „újrakezdés” régi álma a régió számára megvalósulhasson. Mint a régi viccben: meg kellene támadni Ausztriát, hátha akkor elfoglalnának minket. A nagy illúzió sajátosan vet számot az eszmerendszer évszázados múltjával és balsikereivel: feltételezve, hogy egészen más szituáció a „nyugat el fog jönni, a nyugati problémák részesei vagyunk magunk is, ezért fel kell zárkózni gondolkodásmódban” alaptézisből indulni ki. Illetve „a nyugat részesei lettünk, minden hátrányunk abból ered, hogy nem zárkoztunk föl gondolatilag” megközelítésből indítani. 1989 után tizenöt évvel már tisztábban láthatunk. Hiszen mindkettő a progresszió képletéhez vezet, s a szovjet blokk összeomlása után be is következik ez utóbbi Kelet-Európában. Minden ellenkező híreszteléssel szemben ugyanis nem közvetlenül a „történelem vége” híressé vált koncepciója vetítette baljós árnyát erre a térségre, hiszen Fukuyama a kezdetekkor (1979, vagy 89) még meg sem írta munkáját. Éppen ellenkezőleg: a valódi ok, hogy a rendszerváltás egyszerre tekintette magát a teljes újakezdésnek, illetve a történelem végének: Kelet-Európa egyszerre megkezdte a hosszú felzárkózási folyamatot a „nyugathoz” és egyszerre, visszavonhatatlanul „nyugati” lett. Ez az elgondolás pedig teljes harci díszben szülte újra a régióra annyira jellemző „progresszív” ideológiai mintákat, s egyértelműen liberális köntösben jelenítette meg őket. (Ennek persze volt egy kevésbé fennkölt alapja is, de erről később.) A magyar viszonyok e folyamaton belül azért érdemelnek külön figyelmet, mert hazánkban a „szabadelvű prog-

resszióknak” ettől függetlenül is élő és aktuális tradíciója volt, így a libertáriánus megközelítések minden jellegzetessége sokkal markánsabban kerülhetett felszínre.

A liberális elvek találkozása a progresszió eszményével a kezdetektől jelen van Kelet-Európában, s lényegében olyan megoldásként jelenik meg, amely tudatos és adekvát választ kíván adni a „megkésettség” problémájára. A szabadelvű politika régióinkban mindig úgy vélekedett, hogy azok a rétegek, amelyek egy fejlett, felzárkózott társadalom pillérei lehetnek, a régi struktúrák felbomlását külsődleges, veszélyes és bizonytalan folyamatként élik meg, amelyek mögött nem régiós aktivitás áll, hanem pusztán az a tény, hogy átalakulóban van a világ. A jobbágyforradalmak nálunk csak azért győzedelmeskedhettek, mert nyugaton is győzedelmeskedtek, a „globális” status quo repedezik. Így azok a koraérett, ellentmondásos rétegek, amelyek jobbára egy „történelmi vénlánnyra” hasonlítanak, amelyek termékenyen vehettek volna részt a „polgári átalakulásban” minálunk jobbára konzervatív attitűdökkel bírnak. „Nem tudják, de csinálják” ezt a korszakváltást, s ennek hatására viszonylag korán megjelenik egy olyan, elsősorban értelmiségi gondolkodásmód, amely a nyugati folyamatokat elkerülhetetlennek véli. A „polgári átalakulást” igenlő liberális gondolkodásmód találkozik a „nyugati gondolkodást” meghonosítani szándékozó, mert azt elkerülhetetlennek tartó progresszív beállítódással. A haladásnak nincs mércéje, mert magunk is elkerülhetetlenül a fejlett nyugat problémáival és áldásaival nézünk szembe előbb utóbb a magunk (mai szóval élve) félperifériális világában is, s az egyetlen, ami mércéül szolgálhat a „haladó” gondolkodásmód. Modernebbül gondolkodni a moderneknél és nyugatiasabban a nyugatnál – adja ki a jelszót a progresszió és próbál ehhez szövetségeseket találni a kétségbeesett társadalmi csoportokban, amelyek egy ilyen „haladás eszmény” tömegbázisát szolgáltatathatják – már csak azért is, mert maguk is a világméretű átalakulás melléktermékei, vagy haszonélvezői. A századforduló után erre minden remény elvész (legalábbis azokban a kelet-európai országokban, ahol a koraérett polgári rétegek a hatalom közelébe kerültek, s első adandó alkalommal kiegyeztek a feudális hatalommal, vagy ahol a függetlenségi-nemzeti mozgalmak mindent „übereltek”), s a „polgári radikalizmus” értelmiségi attitűddé transzformálódik.

A „szabadelvű progresszió” képében egy olyan erős és stabil eszmerendszer jön létre Kelet-Európában, amely mély gyökereket ereszt a közgondolkodásban, s amelynek valójában nem marad ellenfele ezen a térfélen. Ha van esély a liberalizmusra, a történelmi harapófogóban nem nagyon lehet mást választani. Így letagadhatatlan eredményei mellett minduntalan megmutatta ellentmondásos arculatát, s nem csak a rendszerváltás utáni „emberjogi li-

beralizmus” azon képviselői által, akik mindenhol fasizmust, jogtiprást, vagy szabadság-korlátozást kiáltanak a „távoli” nyugatra hivatkozva. (Ahol esetleg szintén nincs másként.) A „liberális progresszió” története a kelet-európai liberális filozófia története, s talán keresve sem találhatnánk extrémebb példáját ennek, mint Berzeviczy Albert azon próbálkozását, hogy a „dzsentri” osztály tagjait a polgári liberalizmus hű támogatóivá agitálja. Meghagyva nekik a „nemesség kötelez” jussait, lojalitásukért cserébe. S racionális alternatívaként állítva eléjük a pusztulás, vagy történelmi főszerep amúgy sohasem létezett alternatíváját, ami persze éppen a dzsentri gondolkodás lényege „liberális” formában is. „A dzsentrit ért bajok java része megelőzhető lett volna, ha ideje korán beletalál az új gazdasági helyzetbe, eszerint rendezkedtek volna be és jártak volna el. Hanem azért sok igaz van abban, amit egy fiatal publicistánk mond, hogy mi egyszerre modernnek lettünk igényeinkben és maradiak gondolkodásunkban. Elmondták ezt a dzsentrinek sokszor és sokan, hiába, mikor ezzel szemben mindig megcsendülnek a szirénahangok, amelyek azt zúgják, hogy úgy volt jó minden ahogy volt. Hogy eztán sem kell máshogy tenni, csak az állam politikája legyen megfelelő, amelynek során új szituációt fogunk kapni, amelynek lényege, hogy az egyből levonva egyet még mindig marad egy.”¹¹

A rendszerváltás utáni ideológiai viszonyrendszerek kialakulását azonban ebből kiindulva is csak akkor érthetjük meg, ha az átalakulást nem közvetlenül a „liberális progresszió” gondolatának megvalósulásaként, hanem „megkésztetés traumájának” árnyékában kifejlődő valamennyi ideológia „közös eredőjeként” tekintjük. *Mert a valódi kelet-európaiság nem az, ami történt, hanem sokkalta inkább, ahogy történt, amiért a szereplők küzdöttek, amiről polemizáltak, amit figyelmen kívül hagytak.* Ez a megközelítésmód persze – mint öntudatlanul valamennyi hasonló magyarázati kísérlet – egy analógiás megközelítésmódot rejt magában, amely a klasszikus polgári forradalmak egyik mozzanatára épít. A kelet-európai átalakulás ugyanis véleményünk szerint ebből a folyamatból „hasonlóságokat” beazonosítva – minden szokásos megközelítéssel ellentétben – nem a „vadkapitalizmus” kottája szerint írta saját műsorát (nincs polgárság, nincs eredeti tőkefelhalmozás és nincs liberális osztályállam, csak szerencsétlen elitecskék), a rendszerváltás után kiépülő bizonytalan, farkastörvényekkel átszótt, átláthatatlan és szabályozatlan „maffiatársadalom” csak a rezsimváltást levezénylők illúzióinak és azok összeomlásának eredményei.

Maguk az illúziók, s egyáltalában a rendszerváltás utáni ideológiai tér kialakulása egy egészen más kottát követ. Mégpedig ezeknek az ideológiáknak a reaktív jellegét – ahogyan hajdanán egy történelmi eseményre és egy történelmi problematikára válaszul született meg a liberális, a konzervatív és a

¹¹ Berzeviczy Aladár: A dzsentriről, in: Tökécski László: Magyar liberalizmus.

szocialista politika; egymást keresztül-kasul megtermékenyítve, úgy van jelen a problematika évszázadok óta kelet-európai határvidékünkön és úgy várja a megfelelő szituációt, hogy egész ideológiai mezőt építsen ki. Ahogyan Immanuel Wallerstein tanulmányában kifejti, ebben az értelemben a liberalizmus sorsát a „modernitás kérdése” határozta meg az elmúlt kétszáz évben. Véleménye szerint szinte minden ember fel tud sorolni markáns különbségeket a szocialista, liberális és konzervatív eszmerendszerek között, s az alapszintű egyetemi oktatásban is úgy okítják ezeket, hogy a köztük lévő markáns különbségeket veszik számba, elfeledkezve arról, hogy ezek az ideológiák mégiscsak egy családba tartoznak abban az értelemben, hogy egyetlen problémára adott különböző válaszreakciókat rejtenek magukban. Watson híres megfogalmazásával élve „a francia forradalom volt az az árnyék, amelyben a XIX. század élt”. S ehhez tehetjük hozzá: „A huszadik századi liberalizmus sem kerülhette el sorsát. A forradalom volt az apotheozisa a tizenhetedik századi newtoni tudományos világképnek és a tizennyolcadik századi haladás koncepciónak, amit modernitásnak szoktak nevezni”.¹² A modern ideológiák mind ennek a „modernitásnak” különböző reakciói, amennyiben persze „aktuálisan” a revolúciónak, magának a francia forradalomnak reakciói Burketól Marxig. Wallerstein könyve a továbbiakban abból a tényből indul ki, hogy kétszáz évvel 1789 után a liberalizmus, mint ennek a „modernitásnak” legfőbb híve válságba kerül, mert a nagy történelmi árnyék nem uralkodik többé, a fény az éjszakában nem pislákol tovább, a politikai és társadalmi ideológiák széles tárháza belevész a posztmodernbe. A marxizmus az analitikus iskolába, az újbaloldal az antiglobalizációs mozgalmakba, a konzervativizmus a reménytelen kultúrharcba, a liberalizmus pedig a neoliberalizmusba. Jelen írásunkban nem célunk, hogy ezt a folyamatot nyomon kövessük. Amiért azonban a Wallerstein által megfogalmazott tételeket szemügyre kellett vennünk, az nem más, mint azon állításunk, mely szerint a kelet-európai liberalizmus (a globális krízist keresztül metszve) egy lokális válság foglya: ahogyan 1789 után a francia forradalom világképéhez és haladásfelfogásához alkalmazkodva születnek meg a nagy ideológiák, 1989 után kelet-európában saját történelmi haladáseszmenyünk lesz a kiindulási pont. Ezeket a haladáseszmenyeket próbálják ideológiailag a mai helyzetre aktualizálni, s ezáltal létrehozni azt az ideológiai mezőt, amelyet nyugati kategóriákkal nem lehet megismerni és leírni.

Nehéz lenne persze pontos forrásokkal megjelölni, hogy miben is állt Kelet-Európa speciális világnézete. Mindazonáltal könnyedén összeszedhetők azok az évszázados jelszavak, amelyek mentén a lényeges politikai erők gondolkodásmódjukat szervezték. 1848 a nemzeti függetlenséget, illetve a feudá-

¹² Wallerstein Immanuel: After liberalism. p. 78.

lis maradványok felszámolását tette megkérdőjelezhetővé. Ezzel hasonló szituáció állt elő, mint 1989 után. Akkor Petőfit ünnepeltük, mint a „világ-szabadság” költőjét, s Széchenyit, mint „A Hitel” szerzőjét. Ady otthon volt Párizsban, Jászi nyugati tudományt szervezett, Szabó Ervin olvasott németül, s ráadásul értette is, amit olvas. A XIX. századot a világiállítás zárta le, biztos jeleként annak, hogy nem a valódi eredmények számítanak, nem azok a tények, amelyeket a kortársak mindig oly hevesen kritizálni szoktak. *Kelet-Európa haladás eszménye az „import” lett, s newtoni rendszerében a gravitáció alapvetően nyugatra húz.* Az elmúlt százötven évben a nyugat-keleti vita, a népi-urbánus szembenállás, a szocdem-marxista frakcióharc, a bibói kisállami nyomorúság minduntalan felvette annak a vitának a formáját, hogy végezetül akkor „importálni, vagy nem importálni”, amint a legkisebb aktuálpolitikai esemény erre okot adott. (És ad abszurdum még az „ázsiai”, vagy „kommunista” vitában a létezett szocializmusnak is szembe kellett néznie ezzel a kérdéssel. Bárha Heller Ágnesék könyvének ezt a vonatkozását bizonyára kevesen értették nyugaton.) No persze általában súlyos okunk volt mérlegelni.

Ahogy a nyugati ideológiák történeti kottájuk szerint a „modernitás” trikolorja mögé sorakoztak fel, úgy Kelet-Európában az „import” zászlaja mögé keveredett minden ideológia. Sajátos színezetet adott persze ennek a kérdésnek, hogy ez az import már tartalmazta maguknak a nagy ideológiai családoknak az importját is, a régió modern társadalomtudományai és a magukra valamit is adó politikusuk igyekeztek vigyázó szemeket ezekre vetni. De miközben Párizst remélték látni, általában nem tekintettek messzebbre Bécsnél. *Így a térség alapideológiái, amelyeket szocializmus, liberalizmus és konzervativizmus névvel szoktak illetni, sokkal népszerűbbek voltak saját híveik körében az aktuális kondícióikra szabott formában, mint szabadelvűség, bolsevizmus, vagy tradicionalizmus.* Így valósult meg régióinkban az eredeti ideológiák torzulása, egyszersmind a haladás és világnézet régióspecifikus ideológiákká gyúrása, amelyeken keresztül az egész világ egységesen szemlélhető volt. (1. táblázat)

<i>A torzított</i>	<i>Szocializmus</i>	<i>Liberalizmus</i>	<i>Konzervativizmus</i>
<i>A torzító</i>	Modernizáció	Progresszió	Tradicionalizmus
<i>A végeredmény</i>	Bolsevizmus/Sztálinizmus	Szabadelvűség	Provincializmus
<i>Jelszó</i>	Utolérés, meghaladás, minta	Gondolkodásmód, integráció, modernség	Népiség, érzelem, nemzet, transzcendencia
<i>Minta</i>	Szituációs jelleg	Haladó ideológiai jelleg	Veszélyeztetett jelleg
<i>Fő terület</i>	Gazdaság	Gazdaság, kultúra	Kultúra
<i>Vádak ellenfelei részéről</i>	Utópista, voluntarista, utolérhetetlenség	Logicista, doktriner, gyökértelen	Reakciós, provinciális, bezárkózó, fasiszta

A nagy kérdés persze az, hogy a rendszerváltást követően ezek az ideológiák miért eredeti formájukban merültek fel. A válasz összetett erre a kérdésre, de a lényeg minden bizonnyal abban a tényben keresendő, hogy a rendszerváltás folyamata éppen ebben az értelemben mutat kontinuitást nem csak az 1945 utáni, de az 1848, vagy az 1900 utáni korszakkal is. A megkésetttség és az import problémája ugyanis a valóság és az ideológia sajátos kölcsönhatását hozza létre: ha a modernizáció-progresszió-tradicionalizmus valamelyikének nevében egy elemet kiemelünk (legyen akár kulturális, akár materiális elem), s azt helyezzük tevékenységünk cél-mozzanatává, azzal egy sor más elemet leértékelünk, s ezekben termeljük újra az elmaradottságot. Ha egy bezárkózásra és revizionista politikára hajló konzervatív kurzust hirdetünk, azzal ugyan lesz saját autonómiánk és protekcionista-önfenntartó védettségünk a külső behatásokkal szemben, de nem lesz kellő integráltságunk a világgazdasági rendszerbe és a haladó politikába. Ha egy mesterséges ipari és gazdasági szintet akarunk elérni államkapitalista eszközök bevetésével, akkor éppen a szabad versenyos kapitalizmus során felhalmozott tapasztalat és kultúra vesz el. Ha pedig magát a szabad és korlátok nélküli piacositást vállaljuk, egyben a tel-

jes beilleszkedést a nyugati gondolkodási-termelési rendszerekbe, azzal a saját védekező és alternatíva kereső képességet veszítjük el. A tervezettségét a spontaneitással, a gazdaságot a kultúrával, a valóságot az ideológiával kell szembeállítani. A felzárkózást célzó politika minduntalan elmaradottságot is szül, de hát ez nem is lehet másként, hiszen helyünk a világban minden valódi alternatívánk mellett is csak relatív mozgásteret engedélyezhet, alapvető félperifériális jellegünket az adott világkapitalizmusban nem kérdőjelezhetjük meg – már kétszáz éve. Valójában 1989-ben sem. Így térhetek vissza ugyanazok a klisék, s direkt hivatkozásként ugyanazok a korszakok, jelszavak és személyiségek.

A MEGVALÓSULT KELET-EURÓPA

A kelet-európai liberalizmus problematikájában azonban helytelen volna csak a „megkésettség traumájának” *közvetlen* jelenségeit keresni. Nem egyszerűen arról van szó, hogy Sztálin a kohászati műveket és a marxi proletárt, az átmenet liberálisai pedig a „vállalkozó szellemet”, vagy talárjával együtt az alkotmánybírókat szerették volna áthozni nyugatról – hiszen a dolgok mindkető esetében sokkalta összetettebbek ennél. Gollner nyomán a „megkésettség traumáját” úgy is értelmezhetjük, mint a polgári átalakulás klasszikus útjától való eltérés olyan formáját, amelyben a korábbi feudális struktúrák felbomlása szükségszerű, de a kikínódott alternatívák és útkeresések jellemzőek és egyéniek. Az új megszületésének finalista mechanizmusa helyett, ami a viszatalálást szükségszerűnek tételezi, valójában csak útkeresések, céltételezések, kényszerek és illúziók vannak, s az ideológiai harc ezekért zajlik – akár a viszatalálás nevében is.

A régió liberális gondolkodása nem Pallasz Athénéként lépett elő, teljes fegyverzetben. S ha ez első látásra banálisnak is tűnik, mégis a kríziselemzés kulcsát adhatja, amennyiben feltételezzük, hogy a politikai eszmerendszerek és ideológiák közül valamennyi hosszú utat járt be, míg történelmi relevanciára tett szert. „Az eszmék terjedésének folyamatát ugyanis megelőzi egy eszme felhalmozó szakasz. Nem lehetséges fenntartani az informális eszmei-politikai teret az érvényesség alapjául szolgáló gondolatok »eredeti felhalmozása« nélkül. Magyarországon ez a rendszerváltás folyamatával párhuzamosan zajlott le, bár igazából már a Kádár-rendszer utolsó korszakában az új politikai erők szemszögéből beszélhetünk arról, hogy a rendszerváltást eszmeileg elő kellett készíteni”¹³ (Csizmadia Ervin). A „liberális progresszió” esetében általában nem történik más,

¹³ Bayer József: Az államszocializmus legitimációs problémája. In Balogh István: Törésvonalak és értékválasztások: politikatudományi vizsgálatok a mai Magyarországon. p. 130.

mint újabb és újabb szituációkra adekvát választ keresnek – a nyugati gondolkodás aktuális tartalmát használva támaszul. A rendszerváltást megelőző „ellenzéki” gondolkodás kétség kívül tartalmazott progresszív elemeket, de a későbbi időszakra vonatkozólag mégis inkább arra kereshetünk magyarázatot bennük, hogy az 1990 utáni liberalizmusból mi maradt ki, mi módon és mi került bele a korábban összegyűjtött gondolati elemek következtében.

Ha elfogadjuk Bayer József azon állítását, amely szerint az államszocializmus legitimációs értelemben három szinten építkezett, a tervgazdaság, az állampárti monopólium és a hivatalos ideológia szintjén¹⁴, akkor nyilvánvalóan beazonosítható azon tényeknek, céltételezéseknek és törekvéseknek a köre, amelyek a rendszerrel együtt buktak. Általánosságban: a „baloldali modernizációval” együtt minden baloldali törekvés is delegitimálódott. Különösen Magyarországon, ahol annyival is bonyolultabb a helyzet, mint másutt, hogy a „gulyáskommunizmus” és a „legvidámabb barakk” ideológiája fonódott egybe a tervgazdasági környezettel és a mesterségesen egyenlősítő törekvésekkel. A „koraérett jóléti állam” jóléti intézkedései formálisan irigylésre méltók voltak még a nyugati welfare state szociáldemokrácia számára is, maximum nem tudták, hogy a kórházakban hullik a vakolat, az árubőség pedig nem túl nagy, bár igaz, hogy az egészségügy ingyen van, és mindenkinek van pénz a zsebében.

A képlet a rendszer ellenzéke szempontjából innentől egyszerű volt. Az önmagát állandóan reformálgató államszocializmus sajátos ideológiai tömegvonzással bírt. A „felvethető” problémák szinte valamennyi „baloldali” kérdéskört érintettek, a nyolcvanas években burjánzott a dokumentarista film és erőre kapott a szociológia, a közgazdaságtan. A cenzúra félálomba húzódott, bármit lehetett kritizálni a művelődéspolitikától a gazdasági helyzetik, ameddig azt csak egy szűk szakmai közönség értette, mert nem voltak nyíltan kimondva a konklúziók. Az élesebb fogalmazás azonban egy ilyen helyzetben inkább tűnhetett önsanyargatásnak és öncélnak, mint valóban jobbítani akaró szándéknak, s egy ilyen kvázi reformista légkörben a „reformálhatatlan-e egyáltalán a rendszer” kérdése akadémikusnak számított, amennyiben úgymint mindenki azt csinálta.

Ha valaki ezekben követelt változást, csak ezeket tekintette a fejlődés mércéjének, könnyen tűnhetett ártatlan udvari kritikusként, különösen azok mellett, akik olyasmiket követeltek, amiket a rendszer biztosan nem tudott teljesíteni. 1988-ban nem lehetett „szocialista reformokért” síkra szállni, 1990 után pedig már egy egészen más nyelven megfogalmazott átmenetet kellett a választási programmal utólag alátámasztani és igazolni.

Talán ezzel is magyarázható, hogy a „demokratikus ellenzék” ideháza (s szinte mindenhol, csak más okokból) nem a társadalmi feszültségek, a szoci-

¹⁴ Csizmadia Ervin: Az ideológiák születése. Uo.

ális kérdés, és a gazdasági válság hatására létrejövő tömegnyomásra alapozott, mint Lengyelországban, hanem sajátosan elszigetelt értelmiségi szubkultúráként működött. (Kivéve olyan vadhajtásokat, mint a SZETA.) Ha az ellenzék nem magyarázgatni akarta, hogy miért is tarthatatlan, ami van, hanem bebizonyítani egyszer, s mindenkorra, sajátos taktikát kellett választania. Tamás Gáspár Miklós így ír erről: „Az ellenzékiek megkérdőjelezték először is, hogy csak a reform lehet megváltónk. Másodszor a jogok és szabadságok hangsúlyozásával kétségbe vonták az érdeken és csupasz hatalmon alapuló uralkodó politikai beszédmódot. Harmadszor kétségbe vonták azt a hallgatólágos álláspontot, hogy minden ellenállás lehetetlen, ezért – negyedszer – megkérdőjelezték azoknak az erkölcsi alapállását, akik ellenezték ugyan a kommunista rendszert, de nem mertek tenni semmit ellene.”¹⁵ A hazai liberálisok 1989 előtt csak bizonyos értelemben voltak azok, mert sajátos céljaik eléréséhez, sajátos megközelítésmódjukhoz bizonyos gondolatokra volt szükségük.

Ebből kifolyólag a felhalmozott gondolatokban szinte semmi baloldali nem volt. (Persze egyet kell értenünk Szalai Erzsébettel abban, hogy ezek többségükben nagyon is baloldali emberek voltak¹⁶.) Pontosabban fogalmazva: jellemző volt rá egyfajta sajátos „sterilitás”, amely azt jelentette, hogy inkább hasonlított kontextusuk kísérletezgetésre, szellemi kalandra, a titkosszolgálatvaló macska-egér harcra, mint valódi politikára. Talán nem is a szocialisztikus követelések alacsony mennyisége, sokkalta inkább az eredményezte később, hogy amint eldőlt a rendszerváltás fő iránya, olyan nagy sikerrel konvertálták őket az új világba. *Amint olybá tűnt: a gazdasági szerkezetváltásnak, az euroatlanti integrációnak és a polgári demokráciának nincs alternatívája, előállt a szabadelvű progresszió alapszituációja: a nyolcvanas években hozott nyugati gondolkodás és kultúra hibetelen tárháza, ráadásul ennek a fajta nyugatosságnak monopóliumával. Történelmi kényszer és az alkalmazkodás feladata keletről az új évtizedre. A feladathoz való „felnövés”, mint a politikai erők minőségi rendezőelve*¹⁷. A rendszerváltás kedvező körülményei (nehéz ma már megmondani, mennyi volt ebben a véletlen és mennyi a szükségszerű) szinte maguktól létrehozta a liberális tanok ideológiai primátusát, azonban szinte kizárólag az „import” hagyományos kelet-európai kontextusában.

Mellesleg: a konkurens ideológiák némelyike (különösen a „harmadik utasnak” indult népi konzervativizmus) soha nem bocsátja meg a szabadelvűeknek, hogy a rendszerváltás módjába, fogalomkészletébe, mitológiájába, céljaiba senkinek nem engedtek beleszólást. Hogy a liberalizmus ab ovo ve-

¹⁵ Tamás Gáspár Miklós: Törzsi fogalmak II. p. 303.

¹⁶ Szalai Erzsébet: A cethal gyomrából, in Ezredváltó dilemmák Magyarországon, Budapest. p. 70.

¹⁷ Balibar, Etienne: We, the people of Europe? Reflections on transnational citizenship. p. 197.

zető szerepben volt (és állítólag ezzel vissza is élt), mert kritika nélkül annak a világnak a nyelvét beszélte, amely felé éppen haladtunk. Ha a jobboldal „nemzetért” kiáltott, a baloldal Európáért. Ha emez „harmadik utat” követelt, amaz integrációról papolt. Ha az egyik „antikommunista” volt, a másik a jövőbe nézést kérte a múlt felidézgetése helyett. Szabadságot akart a rend, civil kurázsit az autoriter-klerikálisnak bélyegzett tradíció helyett. Hát persze, hogy a nyugatnak az egyik sokkalta inkább kedvére volt. Amin felbuzdulva a hazai szabadelvű progresszió még magabiztosabban és még nagyobb küldetésstudattal fordult a nyugati minták másolása felé, már azok pusztá felemlegetését is legitimáló érvvé változtatva.

A jobboldal sértődöttsége érthető. Emberi jogi szimbolikus aktivizmus, amely mindenhol fasiszta rémmel ijesztget. Nyugatmánia. A konzervatív alapértékek, a nekik kedves történelmi múlt aktuálpolitikai lejárata. A rendszer-váltás egyoldalú legitimálása. Kulturális túlsúly. Az az érzés, mintha a késő kádári elitekkel kiegyező liberális progresszióknak már csak az annyiszor citált nyugati mintákhoz maradt volna köze, a hazai valósághoz semmi sem. Nem véletlenül írja Lánzi András, a hazai konzervatív gondolkodás vezető teoretikusa: „A helyzet sok tekintetben hasonlít a XIX. század elejének német viszonyaihoz. Ahol a tudat forradalmával akarták kiváltani az elmaradt radikális társadalmi reformokat. Így a németeknek volt filozófiájuk, de nem volt tényleges szabadságuk. Voltak világmegváltó elképzeléseik, de [...] csak egy tehetetlen és agresszív politikai rendet alakítottak ki¹⁸”. A posztkommunista kiegyezés „morálisan szinte elviselhetetlen”.¹⁹ Mindez pedig egy olyan környezetben íródik, amikor a jobboldal színe-java erkölcsi kötelességnek nevezi az ez elleni harcot, az utópia hagyományát hirdeti Lánzi is, filozófiai és szociológiai éleslátással és történelmi vaksággal. Nem véve észre, hogy ha igaza is van, az egész magyar jobboldal veszélyes, időzített bomba, a „jobboldali utópizmus” eszközrendszerét és világnézetét ismerjük jól, helyett inkább a régió mély analízisét ajánlanánk mindenkinek.

A kelet-európai liberalizmus antagónizmusainak és válságának oka ugyanis legkevésbé sem morális jellegű. A „szabadelvű progresszió” gondolkodásmódjának belső feszültségéről van inkább szó, s a régió ilyen beállítottságú gondolkodását talán szintén csak a „kelet-európai nyomorúság” menti, hogy tudniillik az elmúlt másfélszáz évben sosem volt esély rá, hogy a progresszió világnézetének „megfelelő” társadalmak épüljenek ki. Az is egy magasabb fejlődési fok, hogy napjainkra legalább lelepleződhetnek ezek az ellentmondások – mondhatnánk ironikusan. A térségben ugyanis először történt meg, hogy a

¹⁸ Lánzi András: Az utópia, mint hagyomány. p. 32.

¹⁹ Lánzi András: Az utópia, mint hagyomány. p. 8.

progresszió (liberális) gondolkodásmódja vált a status quo „hivatalos” ideológiájává. Ebből következőleg pedig két, korábban nem tapasztalt problémával kellett szembenéznük a liberálisoknak. (1) Hogy mindig van újabb és újabb másolni való gondolkodási minta, hogy a valóság sosem lehet fedésben az importálandó elveikkel, így a haladás mércéje öncélúvá válik, hiszen csak saját különbségeit képes megmutatni, nem a valóság kérdéseire adekvát választ nyújtani. És lehet, hogy az „import” egy határon túl már nem is kívánatos. (2) Ami azonban még ennél is fontosabb: a létrejövő új demokráciák (úgy is, mint a nyugat részei) maguk is immanensen termelik problémáikat, amelyekre liberális válaszokat kellene adni, s a progresszió eszköztára bizony erre az esetre nincs hitelesítve. Nem segít a minták közötti válogatás önkényessége, sem pedig a „felhalmozott” liberális gondolatok formállogikai rendezgetése. A rendszerváltás utáni Kelet-Európa liberális filozófiája sokkal jobban hasonlít varázsüstben csodaszert kevergető boszorkánymesterek művére, mint a hajdani polgári küldetéstudatra és a felvilágosodás dinamikájára (ilyen szemüveggel nézve vezető teoretikusuk Kis János is egyszerűen olvashatatlan), s bizony maguk sem könnyen tudnak megbarátkozni ezzel az új helyzettel.

A kelet-európai „szabadelvű progresszió” válsága tehát nem egyszerűen a „nyugati import problematikusságából” ered, még csak nem is a „globális liberális krízis” importjára vezethető vissza. Sokkalta inkább arra az öntorzításra, hogy „pozitív” tartalmát és fogalomkészletét nem a mai rendszer, de még csak nem is az átmenet kihívásaira fogalmazták meg adekvát válaszként. A régió liberálisai máig nem tisztáztak alapvető kérdéseket – ami egyébként a progresszió jövője szempontjából sem volna tovább halasztható.

Mit tekinthetnek a haladás mértékének a liberálisok a „progresszió” és a „modernség” programjának kimerülése után? Vagy lehetséges-e egy haladáseszmény nélküli liberalizmus?

Vezető világnézet kíván-e lenni az új kelet-európai valóságban, vagy reflexív ideológia? Ilyen értelemben lehetséges-e többféle szabadelvű politika egymás mellett élése?

Mi az a jelenségcsoport, aminek a nevében és ami ellen fel kíván lépni, a fenti válaszok fényében?

Van-e egységes világliberalizmus, vagy a lokális distinkció elvét kell érvényesíteni? Mik lehetnek ez utóbbi alapjai?

Mely társadalmi csoportok lehetnek ennek támaszai? És hogyan kell viszonyulni a lokális-nemzeti-globális, a civil-állami és a piaci-tervezett, a szabadság-igazságosság-demokrácia kérdéskörökhöz? Egyáltalában: a liberalizmus reformja jelenti-e a hagyományos problematikák elvetését egy új haladás-esszmény és az individuális szabadság összekapcsolódásának (vagy egy egészen új felállásban haladásesszmény nélküli) programja során?²⁰

A régió liberálisai ezek megválaszolása helyet önfelmentő ideológiát és létfilozófiát kreáltak a posztmodern nyugati divatjából, mintha az nem is válságfilozófia lenne, hanem maga a megoldás minden problémára. Mindent ki-próbáltak Foucault-tól Barthesen át Derridáig, Baudrillardtól, Baumannon át Sulczéig. A válasz azonban csak nem akart megszületni. S valószínűleg nem is fog, ameddig nem tudnak szakítani Fukuyama Kelet-Európában oly nagy lelkesedéssel ünnepest tévedésével, aki úgy hitte, a modernitás haladásesszményének és világnézetének vége, vagy legalábbis bénító válsága a történelem végét is jelenti egyben.

A szerző politológus, a Corvinus Egyetem PhD hallgatója, a Zsigmond Király Főiskola tanársegédje.

²⁰ A kérdések megfogalmazása során Wallerstein problémafelvetését vettük alapul, aki a liberalizmus globális válsága kapcsán tesz fel hasonló kérdéseket.

IRODALOMJEGYZÉK

- ÁGH ATTILA: *A jövő még nem kezdődött el*. Mozgó Világ, 2000. 9.
- BALIBAR, ETIENE (2004): *We, the people of Europe? Reflections on transnational citizenship*. Princeton Univ. Press, cop, Princeton, Oxford, 2004.
- BALOGH ISTVÁN: *Törésvonalak és értékválasztások: politikatudományi vizsgálatok a mai Magyarországon*. MTA-PTI, Budapest, 1994.
- BAYER JÓZSEF: Az államszocializmus legitimációs problémája. In Balogh István: *Törésvonalak és értékválasztások: politikatudományi vizsgálatok a mai Magyarországon*. MTA-PTI, Budapest, 1994.
- BECK, STEPHAN AND GREVEN, THOMAS: *From Transformation to Globalization: The Case of East Germany*. ASED Themes, January.
- BECK, ULRICH: *A kockázat-társadalom: út egy másik modernitásba*. Andorka R. Társstud. Társ., Budapest, 1982/2003.
- BECK, ULRICH: *Democracy without enemies*. Polity Press, Oxford, Malden: Blackwell Publishers, Cambridge, 1998.
- BERZEVICZY ALADÁR: A dszentriőről. In Tökéczki László: *Magyar liberalizmus*. Századvég kiadó, Budapest, 1993.
- BIBÓ ISTVÁN: *Válogatott tanulmányok: társadalomtörténet, szociológia, társaslélektan*. Corvina, Budapest, 1994.
- BRUSZT LÁSZLÓ: *Postsocialist Pathways: Transforming Politics and Property in East Central Europe*. C Univ Press, Cambridge, 1998.
- FARAGÓ BÉLA: *Nyugati liberális szemmel*. Dialogues Européens, Parizs, 1986.
- FUKUYAMA, FRANCIS: *A történelem vége és az utolsó ember*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1994.
- G. FODOR GÁBOR: *Gondoljuk újra a polgári radikálisokat*. L'Harmattan, Budapest, 2004.
- GELLNER, ERNST: *The Structure of Human History*. Collins Havill, Boston, 1988.
- HANÁK PÉTER: *Társadalmi struktúrák a 19. századi Közép-Európában*. Történelmi Szemle, 1997. 2. szám
- HUNTINGTON, SAMUEL P.: *The third wave: democratization in the late twentieth century*. Norman, London, University of Oklahoma Press, 1993.
- INOTAI ANDRÁS: *A globalizáció kihívásai és Magyarország*. Napvilág, Budapest, 2001.
- JÁSZI OSZKÁR: *A kommunizmus kilátástalansága és a szocializmus reformációja: Válogatás politikaelméleti írásaiból*. Héttorony Könyvkiadó, Budapest, 1989.

- KAGARLICKIJ, BORISZ: *Út a fogyasztáshoz*. Eszmélet, 46.
- KIS JÁNOS: *Köszeg visszánéz*. Beszélő, 2001. június-július
- KISS VIKTOR: *A baloldaliság „kísértetei”*. Új Mandátum Kiadó; Budapest, 2004.
- KISS VIKTOR: *A „kaméleon társadalmak” és a liberalizmus válsága*. Kritika, 2005. június
- KÖSZEG FERENC: *1956: a magunk képére formált forradalom*. Beszélő, 1997. 7.
- LÁNCZI ANDRÁS: *Az utópia, mint hagyomány*. Attraktor, Máriabesnyő, Gödöllő, 2005.
- LENDVAI L. FERENC: *Közép-Európa-konceptiók*. Áron László Könyvkiadó és Kereskedelmi EC, Budapest, 1997.
- LOMAX, BILL: *A tranzitológia válsága, in: Rendszerváltás és társadalomkritika : tanulmányok a kelet-európai átalakulás történetéből / szerk. Krausz Tamás*. Napvilág, Budapest, 1996.
- MARTINELLI, ANTONIO: *Global order or divided world*. Current Sociology, Vol 51. No 2.
- MOCSÁRY JÓZSEF: *Visszapillantás a privatizációra*. Eszmélet 45.
- MÜLLERSON, PETER: *Being Tough on Terrorism or Respecting Human Rights: A False Dilemma of Authoritarian and Liberal Responses*. American Behavioral Scientist, Vol. 48, No. 12, 1626-1656
- NISSEN, SYLKE: *Who wants enlargements of the EU?*. Czech Sociological Review, Vol 39. 2003.
- PAPP ZSOLT: *A válság filozófiájától a „konszenzus” szociológiájáig: Útvesztők és útelágazások a huszadik századi német polgári filozófia és szociológia történetében*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1980.
- PAPP ZSOLT: *Kormetszetek*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1988.
- POKOL BÉLA: *Politikai reform és modernizáció*. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1989.
- POZSGAY IMRE: *A rendszerváltás (k)ára: nyílt párbeszéd a sorsfordító évtizedről*. Kossuth, cop., Budapest, 2003.
- PRIDHAM, GEOFFREY AND ATTILA ÁGH (EDS.): *Prospects for democratic consolidation in East-Central Europe*. Manchester University Press, Manchester and New York, 1998.
- QUENTIN, SKINNER: *Liberty before liberalism*. Cambridge University Press; Cambridge, New York, 1999.
- SUDA AND JIRÍ MUSIL: *The meaning of liberalism: East and West*. Central European University Press, Budapest, 2001.
- SZABÓ MIKLÓS: *Politikai gondolkodás és kultúra Magyarországon a dualizmus utolsó negyedszázadában*. <http://mek.oszk.hu/02200/02220/html/index.htm>

- SZALAI ERZSÉBET: *Gazdasági elit és társadalom a magyarországi újkapitalizmusban*. Aula, Budapest, 2001.
- TAKÁCS TIBOR: *A jakobinusok és az emberi jogok*. Klió, 2002. 1.
- TAMÁS GÁSPÁR MIKLÓS: *Törzsi fogalmak*. Atlantisz, Budapest, 1999.
- TŐKÉCZKI LÁSZLÓ: *Magyar liberalizmus*. Századvég kiadó, Budapest, 1993.
- TÖLGYESSY PÉTER: *Elégedetlenségek egyensúlya: válogatott írások*. Helikon kiadó, Budapest, 1999.
- VALKI LÁSZLÓ: *A neokonok*. ÉS, 47. évf. 38.
- WALLERSTEIN, IMMANUEL: *After liberalism*. New Press, cop., New York, 1995.
- WALLERSTEIN, IMMANUEL: *Marx és az alulfejlettség*. Eszmélet, 35.
- WANDY CZ, PIOTR: *The Price of Freedom, A history of East Cenral Europe from the middle to the present*. Routlege, London, 1992.